

І.М.ПЕТРЕНКО *

ПИТАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст. НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПИСУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Ідеться про висвітлення у журналі «Киевская старина» шлюбно-сімейних відносин серед православного населення Гетьманщини впродовж XVIII ст. Наголошується, що у цьому періодичному виданні містяться цікаві джерелознавчі матеріали з названої проблеми.

Ключові слова: «Киевская старина», шлюбно-сімейні відносини, розлучення, джерело, Гетьманщина.

Українська періодика становить багату джерельну базу для вивчення багатьох актуальних проблем минулого. Це повною мірою стосується «Киевской старины» (1882–1906 рр.) – щомісячного історико-географічного й літературного часопису, який по праву можна вважати першим національним. Упродовж тривалого часу він залишався єдиним в Україні, який, окрім статей російською мовою, публікував матеріали й українською. Серед іншого, висвітлювалися соціальні проблеми, у тому числі шлюбно-сімейні відносини серед православного населення Гетьманщини XVIII ст.

В.Матях у своєму дослідженні проаналізувала статтю історика Й.Ролле, присвячену жінкам при гетьманському чигиринському дворі у другій половині XVII ст. Авторка робить висновок, що «суспільне становище жінок на Україні і в Росії в XVI–XVII ст. істотно відрізнялося. Якщо жінка в тогочасній Росії, по суті, була затворницею у своїй світлиці, то українка, навпаки, відігравала досить помітну роль у суспільно-політичних подіях»¹. Хоч ця публікація виходить за хронологічні рамки нашого дослідження, адже стосується XVI–XVII ст., утім, вона безумовно важлива для розуміння шлюбно-сімейних стосунків XVIII ст. Найґрунтовніше у сучасній історіографії дослідження з історії «Киевской старины» підготувала М.Палієнко. На підставі широкого кола архівних та опублікованих джерел висвітлюються основні етапи історії видання, аналізуються наукова та громадсько-політична діяльність редакції, характеризуються проблематика й тематика публікацій, а також визначено роль часопису в українському історіографічному процесі. М.Палієнко звернула увагу, що родинне право в Україні XVII–XVIII ст. досліджував співробітник «Киевской старины» О.Левицький. Дослідниця зробила висновок, що матеріали з історії законодавства та судочинства розширили проблематику,

* Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі
E-mail: petr-ir@rambler.ru

¹ Матях В.М. Публікація журналу «Киевская старина» // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.87.

джерельну базу студій із внутрішньої історії Гетьманщини². Наприкінці праці вміщено біографічний словник авторів, які співпрацювали з часописом, у тому числі й тих, котрі присвятили свої розвідки дослідженню шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. Однак М.Палієнко не ставила собі за мету глибоко проаналізувати публікації, присвячені родинному праву, весільній обрядовості, обмежившись їх констатацією. Хронологічний і систематичний показники праць, укладені М.Палієнко, містять бібліографічні описи публікацій з історії, етнографії, фольклористики, краєзнавства тощо³. Таким чином, у науковій літературі досі немає узагальнюючої студії, в якій було б здійснено комплексний аналіз уміщених на шпальтах «Киевской старины» публікацій, присвячених дослідженню шлюбно-сімейних відносин серед православного населення Гетьманщини XVIII ст.

У XVIII ст. Лівобережна Україна остаточно втратила свою колишню автономію, перетворившись на провінцію Російської імперії. Центральна влада дедалі більше втручалася у життя місцевих мешканців, повсякчас регламентуючи його. Система державних заходів спрямовувалася на те, аби православне населення усвідомило, що держава в особі імператора й органів влади краще розуміє, що відповідає як їхнім потребам, так і самого духовництва. Тому світське чиновництво своїми актами почало коригувати й доповнювати канонічне церковне право. Найбільше це стосувалося таїнства шлюбу, що призвело до нівелювання родинного права українців.

Дослідження цього напрямку знайшло своє відображення в публікаціях істориків, журналістів, етнографів, фольклористів, громадських діячів, які стали важливим джерелом для вивчення шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. Автором найбільшої їх кількості став О.Левицький. Шлюб в Україні в давні часи узаконювався звичаєвим правом, знавцем і дослідником якого й був цей український історик та етнограф. В одній зі своїх статей він порівнював два погляди на шлюб, що панували у суспільстві: 1) заснований на народних уявленнях, згідно з якими це була звичайна угода, котра вільно укладалася та розривалася; 2) ґрунтувався на принципах церковного (канонічного) права, тобто шлюб уважався таїнством, освячуванням на небесах, і розірвати цей союз було практично неможливо. Дослідник показав боротьбу між цими різними поглядами, зробивши висновок, що в народному уявленні шлюб набрав юридичної сили після дотримання цілого ряду звичаїв та обрядів, зокрема весілля («акта весельного»). Духівництво ж наполягало на тому, щоб шлюб було освячено церковним вінчанням. Однак у Гетьманщині навіть на початку XVIII ст. він уважався законним і без цього, головне, щоб було дотримано умов звичаєвого права. О.Левицький, використовуючи багатий джерельний матеріал (зокрема актові книги), зробив висновок щодо церковного вінчання: «Здійснювалось і вінчання, але воно в той час не вважалося справою, безумовно необхідною для законності шлюбу. [...] Багатовікові зусилля церкви

² Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С.106.

³ Палієнко М.Г. «Киевская старина» (1882–1906): Хронологічний показник змісту журналу. – К., 2005. – 480 с.; Її ж. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний показник змісту журналу. – К., 2005. – 608 с.

запровадити винятково церковну форму шлюбу не могли бути безплідними: вплив християнського закону повільно проникав у глибину народу, починаючи із верхніх його прошарків»⁴.

У статті 1905 р. О.Левицький розглянув унікальний український звичай, що полягав у праві дівчини визволяти засудженого на смерть злочинця, обравши його собі за чоловіка. Такі випадки, які траплялися ще у XVIII ст., дослідник уважав поодинокими й запозиченими зі звичаєвого права західноєвропейських країн (Німеччини, Франції)⁵. Натомість в іншій своїй розвідці О.Левицький показав боротьбу між «давнім народним шлюбом і шлюбом церковним, інакше – говорячи мовою давнього звичаєвого права – між весіллям і шлюбом»⁶. Він зауважував, що після того, як українська церква перейшла під московську зверхність, у Гетьманщині поступово почали заводитися російські церковні порядки. Особливу увагу центральний уряд звертав на місцеві звичаї, котрі стосувалися шлюбу: «Тоді було остаточно викорінено давній звичай “розлуки”, тобто шлюбного розлучення за взаємною домовленістю подружжя; тоді ж було помічено, що й у Малоросії не церковне вінчання, а публічне святкування за відомим ритуалом акту “весілля” започатковує справжнє подружжя»⁷. У 1744 р. з’явилося розпорядження Синоду, згідно з яким молоді відразу після вінчання повинні були жити разом, не чекаючи весілля. Священиків зобов’язували стежити за виконанням цього розпорядження та брати з молодих відповідну підписку, інакше їхні відносини розцінюватимуться як перелюб і на них буде накладено церковну епитимію. Автор підсумовував: «Як часто буває у житті, цей цікавий конфлікт писаного закону з живим народним звичаєм завершився відомим компромісом, у силу якого церковне вінчання почали здійснювати у самий день весілля»⁸.

У присвяченій «народному життю в Малоросії у другій половині XVII ст.» серії статей О.Левицького, котрі побачили світ у дев’яти числах «Киевской старины», на конкретних прикладах продемонстровано вплив православної церкви, указів і розпоряджень уряду Російської імперії на шлюбно-сімейні відносини в Україні⁹. Дослідник звернув увагу й на становище української жінки, довівши, що до початку XVII ст. вона користувалася свободою, і у випадку невдалого шлюбу могла домогтися розлучення. Таке становище змінилося у XVIII ст., коли Гетьманщина поступово втрачала свою автономію.

Високим рівнем наукових узагальнень відзначаються вміщені в «Киевской старине» дослідження з проблем весільної обрядовості відомого історика, фольклориста, літературознавця М.Сумцова, котрий порівнював відповідні звичаї

⁴ *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // *Киевская старина.* – 1900. – №1. – С.7.

⁵ *Левицкий О.* Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа // Там же. – 1905. – №1. – С.92.

⁶ *О.Л.* Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // Там же. – 1900. – №2. – С.65.

⁷ Там же. – С.66.

⁸ Там же. – С.67.

⁹ *Левицкий О.* Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Там же. – 1901. – №1. – С.1–36; №2. – С.180–216; №3. – С.368–395; №5. – С.149–182; №7/8. – С.169–209; №9. – С.401–430; №10. – С.45–76; №11. – С.223–255; №12. – С.424–471.

українців та інших народів. Однак він так і не розкрив повністю специфічних рис українського народного весілля, зосередивши свою увагу на іноземній весільній обрядовості¹⁰. М.Сумцов робив висновок, що весілля в українців відзначалося цілісністю, святковістю, натомість у росіян весільні обряди малочисельні та одноманітні, обрядові пісні – задовгі й тоскні, загалом у російському весіллі «проглядається щось суворе, жорстоке, тужливе»¹¹.

Українську весільну обрядовість досліджував етнограф і фольклорист Х.Ящуржинський. Зокрема, на шпальтах «Киевской старины» він назвав та охарактеризував найважливіші етапи шлюбного процесу: сватання, заручини, випікання короваю, дівчачий вечір, прикрашання гільця, посаг, вінчання, покриття нареченої, шлюбне ложе, святкування після укладення шлюбу. Х.Ящуржинський зауважував: «Значення весільної містерії й тепер (у XIX ст. – І.П.) настільки велике, що в багатьох місцях шлюбне життя не починається доти, допоки вона не відбудеться, хоч би й було здійснено церковний обряд; трапляється, що наречена цілі тижні, а то й рік живе та ходить як дівчина, поки не відсвяткують весілля»¹².

У часопису друкувалися матеріали джерелознавчого характеру, у тому числі дотичні теми шлюбно-сімейних відносин¹³. Зокрема, серед іншого було опубліковано лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скорупи із запрошенням його на весілля гетьманської племінниці Юліани з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 р. Документ подано мовою оригіналу, він слугує живим свідченням норм козацького етикету того часу. Зокрема, дізнаємося, що від моменту церковного вінчання до народного весілля небаги Д.Апостола минуло три місяці. Отже навіть серед представників верхівки суспільства ще не прижився церковний (канонічний) погляд на шлюб як на таїнство¹⁴. Публікації історика й архівіста В.Модзалевського та якогось невідомого автора присвячувалися посагу жінок, належних до козацьких родів – представників верхівки Гетьманщини. У цих матеріалах відтворено тогочасний побут, а детальний перелік приданого дозволяє говорити про процес укладання шлюбу як майнову угоду між подружжям¹⁵.

В одному з випусків журналу за 1905 р. побачив світ матеріал, який дозволяє зрозуміти політику Російської імперії щодо регулювання шлюбних

¹⁰ Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу // Там же. – 1886. – №1. – С.17–40; *Его же*. К истории южнорусских свадебных обычаев // Там же. – 1883. – №11. – С.510–514.

¹¹ Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // Там же. – 1885. – №3. – С.427.

¹² Ящуржинский Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // Там же. – 1896. – №11. – С.236.

¹³ Гетманское приглашение на свадьбу // Там же. – 1882. – №12. – С.613–614; Г.А.М. Как сватались сто лет назад: Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко // Там же. – 1898. – №6. – С.26; А.Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.) // Там же. – 1899. – №6. – С.133–135.

¹⁴ Див.: А.Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.). – С.133–135.

¹⁵ Модзалевский В. Приданое знатной малорусской пании XVIII в. и расход на её похороны и поминки // Там же. – 1904. – №12. – С.143–146; Список приданого, полученного дочерью иваницкого сотника Павла Миницкого при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // Там же. – 1901. – №6. – С.145–147.

відносин у Гетьманщині XVIII ст.¹⁶ Ідеться про таємний указ імператриці Анни Іоаннівни намісникові Малоросії князеві О.Шаховському від 31 січня 1734 р. Суть цього документа полягала у заохоченні шлюбів між українцями й росіянами, задля того, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та якнайшвидше асимілювалися з другими. Ця публікація – важливе джерело для розуміння процесу регламентації урядом Російської імперії шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині, що було одним із проявів державної політики.

На шпальтах «Киевской старины» публікувалися статті, в яких висвітлювалися питання порушення загальноприйнятих норм вінчання, що було частим явищем у Гетьманщині XVIII ст. у зв'язку з недосконалістю шлюбно-сімейного законодавства. Так, у публікації 1893 р. йшлося про незвичне вінчання, що відбулося 1766 р. в Києві між слугою Авраамом і солдатською дочкою Тетяною. Таїнство проходило не у церкві, а у простому будинку, і під час його здійснення священник Требухович використовував «вишневі гілки»¹⁷. Це могло свідчити про певні сліди дохристиянських звичаїв, з якими здавна боролися церковники.

Беликий інтерес становлять матеріали «Киевской старины» бібліографічного та критичного характеру, у тому числі рецензії на праці, присвячені шлюбно-сімейним відносинам у Гетьманщині XVIII ст., зокрема стаття В.Данилова як аналіз студії І.Демченка (останній у містечку Монастирище Липовецького повіту Київської губернії зібрав і записав весільні пісні, мелодії, складові елементи відповідного обряду)¹⁸. Хоча ця публікація стосувалася здебільшого XIX ст., однак з огляду на традиційну консервативність шлюбно-сімейних відносин навряд чи вони зазнали суттєвих змін порівняно з попереднім століттям. У 1888 р. з'явилася рецензія Д.Багалія на присвячену розлученням працю О.Лебедева, котрий систематизував і згрупував зібраний в архівах Харківської й Курської духовних консисторій матеріал щодо причин припинення шлюбу, проілюструвавши виклад промовистими прикладами. Рецензент, високо оцінюючи працю, зауважував, що вона «становить собою декілька нових і цікавих фактів для характеристики розлучень у XVIII ст. в тій місцевості, яка з такого боку вивченню ще не піддавалася»¹⁹.

Певне значення для вивчення шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. мають матеріали етнографічного й фольклорного характеру, зокрема присвячені весільним пісням, у котрих містилася інформація про дії, що передували весіллю, супроводжували його та зрештою символізували завершення цього обряду²⁰. У таких народних піснях відображено приготування українців до сватання, оглядин та аж до церковного вінчання. Ці публікації

¹⁶ Вл. П-ко. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов // Там же. – 1905. – №10. – С.1.

¹⁷ А.Л. Оригинальное венчание // Там же. – 1893. – №12. – С.504.

¹⁸ Данилов В. Украинские веселья // Там же. – 1906. – №5/6. – С.3–5.

¹⁹ Багалей Д.И. [Рец.] А.Лебедев. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий, Москва, 1887 г., 30 с. // Там же. – 1888. – №4. – С.21.

²⁰ Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // Там же. – 1883. – №2. – С.366–400; В.М. Свадебные песни в Лубенском уезде Полтавской губернии // Там же. – 1890. – №7. – С.129–152; №8. – С.153–184; №9. – С.185–200.

надають можливість відтворити хід весільної церемонії в українському селі XVIII ст.

Таким чином, питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині у XVIII ст. знайшло певне висвітлення на шпальтах часопису «Киевская старина», а деякі публікації не втратили своєї актуальності й для сучасного дослідника. Чи не найбільший внесок зробив історик та етнограф О.Левицький, довівши, що намагання російського уряду уніфікувати за допомогою церкви шлюбно-сімейні відносини українців закінчилися певним компромісом, адже ще довго у свідомості місцевого населення церковне вінчання не означало зачаткування нової родини, натомість виконання цілого ряду весільних обрядів в очах громади символізувало справжній початок подружнього життя. Матеріали історичного, джерелознавчого, етнографічного, фольклорного характеру, а також рецензії, що побачили світ у журналі «Киевская старина», дають сучасному дослідникові можливість проаналізувати процес укладання й розірвання шлюбів, становище української жінки та її роль у суспільстві. Майже у всіх публікаціях простежується думка, що впродовж XVIII ст., із посиленням централістичного тиску, регулювання підконтрольною світській владі церквою шлюбно-сімейних відносин невпинно наростало, що було одним із напрямів загальної державної політики, спрямованої на уніфікацію законодавства про шлюб і сім'ю.

The article deals with the consideration of marriage-family relations of orthodox population of Cossack Hetmanate in the 18-th century in the journal "Kievskaiia Starina". The author emphasized that there were a lot of source-studying materials concerning this problem.

Keywords: "Kievskaiia Starina", marriage and family relations, divorce, source, Cossack Hetmanate.

